СТАТТІ

УДК 94(477):357.1-058.22

Віталій Щербак

ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті аналізується ґенеза українського козацтва в контексті вікової боротьби осілого землеробського населення з степовими кочівниками. Розкривається вплив тюркомовних народів на формування козацьких традицій.

Зрозуміти будь-яке історичне явище можна лише через звернення до його коренів. Важливо окреслити, хоча б наближено, хронологічні рамки, в межах яких останні простежуються. Такі засади набувають особливої актуальності при студіюванні витоків українського козацтва. Це питання вимагає з'ясування історичних попередників запорозьких лицарів, специфіки розвитку осілого розвитку населення причорноморських степів, потребує всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, в тому числі взаємодії природно-географічних і суспільно-політичних умов та етнічної еволюції.

Походи в благодатні степи, хоча й небезпечні через наявність войовничих кочівників, очевидно, мали місце ще до створення єдиної Руської держави. Згадки про них у княжі часи знайшли відображення на сторінках літописних хронік[1]. Умови життя слов'ян та інших етносів у лісовій зоні та степах були різними. Тому вони змушені були не лише пристосовувалися до нових умов, але й переймали у кочівників певні культурно-господарські традиції. Поряд зі збройними конфліктами обидві сторони були зацікавлені у підтримці торговельних зв'язків, про що красномовно свідчать насамперед археологічні джерела.

Цілком закономірно, що вказані обставини зумовили появу вже в період описової історіографії XVI – XVIII ст. цілої низки різноманітних версій генези українського козацтва. Серед них значне місце належить етимологічній, побудованій на семантичних висновках. Польські шляхетські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський, Веспасіан Коховський[1] виводили термін "козак" від слова "коза", зважаючи на спритність козаків. Український літописець Григорій Грабянка[2] , а за ним і російський дворянський історик Олександр Рігельман[3] вбачали в останніх нащадків хозарських племен.

---

[1]Kronika Pawla piaseckogo, biskupa przemyslskiego. – Krakow,1870. – S.18; Twardowski S. Wojna domowa. – Calissia,1681. – S.14; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan,1840. – T.1. – S.77.

[2] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.16-23.

[3] Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1984. – С.34.

Серед прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід назвати російського історика М.М. Карамзіна[4], який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Слідом за В.М. Татищевим[5] версію про те, що козаки вийшли з Кавказу, повторили Г.Ф. Міллер і П.І. Симоновський[6].

Основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва можна по праву вважати польського хроніста Марціна Бельського та французького дворянина Гійома Левассера де Боплана[7]. Подальший розвиток вона знайшла в літописі Самійла Величка[8], а саме – обгрунтування походження козаків з місцевої української людності. Українська історіографія XIX – початку XX ст. – В.Б.Антонович, І.М.Каманін, Д.І.Яворницький, М.С.Грушевський[9] – поглибила і розширила останню тезу, довівши її до логічного завершення.

З давніх часів в зоні перебування тюркомовних кочівників існували анклави осілого слов'янського населення, яке займалося мисливством, рибальством, ремеслами. Значна його частина мешкала у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю. Намагання київських князів Олега та Ігоря приєднати уличів і тиверців до Руської держави призвело до відходу їх за Дністер. Літописець Нестор зазначав: "Множество их сидит по Днепру до моря и суть гради их до сего дня"[10]. На межі XI-XII ст. значну частину Північного Причорномор'я і Подунав'я захопили візантійці і слов'янська людність стала заручником у протистоянні Константинополя та Києва. Проте цей регіон і в майбутньому відігравав важливу роль у житті русичів, особливо після половецької агресії.

Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення бродниками. Руський літопис вперше згадує бродників у зв'язку з князівськими усобицями чернігівського Святослава Ольговича та київського Ізяслава Мстиславовича в 1147 р. Візантійський історик Нікіта Хоніат писав про допомогу бродників болгарам, які прагнули здобути незалежність від Константинополя (1186). Воєвода бродників Плоскиня цілував хрест на вірність київському князю Мстиславу Романовичу перед боєм на р. Калка в 1223 р.

---

[4] Кармазин Н.М.История государства Российского. – С.Пб.,1897. – Т.4-5. – С. 231.
[5] Татищев В.Н. История Российская. – М.; Л., 1962. – Т.1. – С. 328.
[6] Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссиии и малороссиянах. – М., 1846. – С.3; Симоновский П.И. Краткое сочинение о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С.1.
[7] Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T.2. – S.880; Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С.29-32.
[8] Самійло Величко. Літопис. – К.,1991. – Т.1. – С. 46.
[9] Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.,1991. – С.41-50; Грушевський М. Історія України-Руи. – К.,1995. – Т.7. – С.66-88; Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения ИОНЛ. – К.,1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 57-70; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т.2. – С. 6-15.
[10] Повесть временных лет. – М., 1950. – Ч.1. – С.14.

Візантійські й угорські автори обмежували землю бродників Подунав'ям, яке перебувало в полі зору їхніх урядів. Проте слід враховувати, що ці літописці мали уявлення лише про найближче до північних кордонів їхніх держав населення. Тим більше ці відомості були пов'язані з конкретними політичними подіями. Так, у 1222 р. угорський король Андрій II надав землі рицарям Тевтонського ордену у Трансильванії, володіння яких сягали земель "бродників". Згодом папа римський Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити роботу у "землях половців і бродників"[11]. Для визначення району помешкання бродників важливо проаналізувати й окремі згадки в руських літописах. Під час битви 1216 р. між князями Юрієм та Ярославом Всеволодовичами з Мстиславом Мстиславовичем Удатним допомогу першим надали прийшлі зі степу бродники. Можна припустити, що вони мешкали поза територіями адміністративних структур Русі. Перше вторгнення до Північного Причорномор'я монголо-татар у 1223 р. також було помітним явищем в історії Руської держави, яке знайшло відбиття у тогочасних літописах.

У переважній більшості руських літописів бродницьке населення згадується у прив'язці до південно-західного кордону Русі і Північного Приазов'я. Так, Галицько-Волинський розповідає про рішення князівського з'їзду у Києві щодо надання допомоги "выгонцам галичским" у боротьбі з нападниками по Дністру. До речі, роль прикордонних загонів київського князя виконував чорноклобуцький племінний союз. Суздальський літопис зафіксував останню фазу подій на Калці, коли бровники перейшли на бік монголів. Бродники підтримували досить тісні економічні стосунки з Руссю, адже функціонування торговельних шляхів потребувало постійної уваги князівської адміністрації. Разом з тим, ситуація в південноукраїнських степах значно впливала на політичну атмосферу Руської держави.

Досить суттєвим є питання про заняття бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафних умов свого краю, вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає право твердити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані і привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники немодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу для бачення в бродницьких громадах XII-XIII ст. прообраз інституту козацтва. Хоча спеціальних досліджень порівняльного аналізу подібних типологічних явищ не проводилося.

Інколи бродники виступають у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі,

[11] Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья в IX-XIII вв.//История СССР. – 1978. – №2. – С.40-44.

яке розташовувалося в межиріччі Дністра та Пруту. На Русі вважалося скупченням "темного люду" - вигнанців із суспільства. Наявні свідчення дають змогу зробити висновок, що ця територія перебувала під впливом як Русі, так і Болгарії та Візантії. Так, коли владимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173), то мовив при цьому: "А ты пойди в Берладь, а в Руськой земли не велю ти быти"[12]. Для володарів Русі Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня. Відповідно літописці, будучи виразниками суспільних інтересів князів і бояр, прозвали Давида Ростиславовича "берладником", що означало волоцюга, голодранець, розбійник. Загалом же Берладницьке утворення не було компактним за територією, тобто не охоплювало весь Карпато-Дунайський регіон, де мешкало слов'янське населення. Водночас ці землі являли собою своєрідну слов'янську вольницю, куди переселялась людність з півночі і не мали розвиненої політичної організації.

Письмові свідчення про бродників губляться з монголо-татарською навалою і послабленням суспільного життя руських князівств. Найбільш пізня згадка міститься в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV (1254), в якому зокрема, зазначалося: "Когда государство Венгрии от вторжения татар, как от чумы, большей частью было обращено в пустыню и, как овчарня изгородью, было окружено различными племенами неверных, именно: Русскими, Бродниками с востока, Болгарами и Босняками, еретиками с юга"[13]. Проте це зовсім не означає, що з південноукраїнського степу як частини "Великого кордону" зникло войовниче населення слов'янського походження. Зі свого боку монголо-татарські власті підтримували антикнязівські течії, створюючи в степах слободи, куди прибували люди з князівських сіл. Однак з кінця XIII ст. міжусобна боротьба татарських емірів призвела до сваволі ординців. "Вся степь, – за словами М.Л.Ернста, – наполнилась татарскими отрядами, которые, слоняясь, не признавали никакой власти. Безопасное передвижение в степи, как было раньше, сменилось грабежами, нападениями безпризорных отрядов на купеческие караваны. В те времена эти татарские отряды назывались казацкими, которые не подчинялись власти хана, а действовали независимо и только иногда шли к кому-нибудь на службу"[14]. Перебування в степах ставало небезпечним і населення здебільшого втікало в обжиті райони.

Дещо інша картина життя південного прикордоння в XIII ст. спостерігалася в так званій "Болохівській землі", що охоплювала

---

[12] Летопись по Ипатскому списку. – С.Пб.,1871. – С.390.

[13]Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских стезей IX-XIII вв. – К.,1884. – С.195-196.

[14] Эрнст Н.Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Одесса, 1927. – Т.1. – С.2.

подільський край. На думку М.П.Дашкевича. татари, поселившись на Поділлі після ординської навали, підпали під вплив місцевої людності, можливо навіть прийняли хрещення і займалися землеробством, тваринництвом та промислами, чому сприяли великі природні багатства. Свою тезу дослідник стверджував, посилаючись на польського історика Мацея Стрийковського, який ніби-то зустрічав літописні свідчення про переймання татарами слов'янської мови і зміну традиційного характеру занять. Крім того, автор звернув увагу на устрій сільських громад, очолюваних отаманами, прагнення до общинного життя і самоуправління. Водночас він припускав небезпеку для населення, що існувала від окремих татарських загонів, які здійснювали розбої паралельно з узгодженою даниною на користь хана Золотої Орди. Звідси М.П. Дашкевич зробив висновок, що необхідність для мешканців подільського краю бути завжди готовими до оборони, стала причиною виникнення козацтва. "Южнорусские козаки, - писав вчений, - таким образом , по нашему мнению, на первой ступени своего генезиса, если и отличались воинственностью, то она далеко не была у них на первом плане. Они не составляли еще тогда военных дружин, которые собирались впоследствии, не переходили еще в наступление, а ограничивались защитою там, где нападал на них неприятель, было ли то среди домашнего хозяйства, или среди занятий и промыслов, ради которых нужно было выходить за пределы своей земли"[15]. Питання про відсутність будь-яких згадок про козаків у наступний період, який охоплював понад століття, М.П. Дашкевич пояснював міжусобицями Литви і Польщі та завоюванням останньою Поділля, внаслідок чого місцеве населення було відсторонене від самостійного захисту краю.

Аргументовану критику погляду М.П. Дашкевича щодо генетичного зв'язку громад, які виникли під владою татар з козаками, здійснив М.К. Любавський. Він піддав сумніву прямі посилання на Мацея Стрийковського, оскільки згадки останнього про подільських козаків у XIII-XIV ст. не мають підтвердження в джерелах. Крім того, М.К. Любавський зауважив про наявність отаманів як сільських старшин в багатьох регіонах України. Нові документальні матеріали дозволяють ширше розглянути проблему. Справді отамани як керівники сільських громад з'явилися в татарську добу і зустрічалися навіть у XVI ст. Вони відали збором данини для ханських баскаків, виконували адміністративні та військові функції. Про можливість перебування на цих посадах татар в XIII-XIV ст. можна лише здогадуватися. Пізніше в джерелах фігурували переважно слов'янські прізвища.

Становище на південному прикордонні українських земель помітно змінилося в другій половині XIV ст., коли Подніпров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського. Спостерігалася

[15] Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876. – С.44.

нова спроба відновлення державного життя в передстеповому районі шляхом спорудження укріплених замків і заселення військово-службовою людністю. Великого значення цьому надавав литовський князь Вітовт (1392-1430), який здійснював військові експедиції аж до Північного Причорномор'я. Його зусиллями постало й нове поселення, яке згодом дістало назву Хаджибея. Про успіхи колонізації можна судити з надання у 1442 р. Чорноморського узбережжя "со всеми городами, портами, таможнями, водными и сухопутными шляхтичам Бучацким"[16]. Нові державці зобов'язувалися укріпити за свій кошт замки і містечка. Фактично це було поверненням до часів княжої Русі, коли в степових районах поряд з кочівниками проживало слов'янське населення.

Для з'ясування початкового періоду становлення українського козацтва важливим є питання генези назв військових і адміністративних титулів. Очевидно, це зумовлювалося територіальною близькістю з тюркомовною людністю, її вливанням до козацьких ватаг, хоча антагонізм між ними навряд чи сприяв швидким темпам такого процесу. Вірогідніше, що вже з княжої доби русичі переймали від тюркомовних народів стратегію й тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників. Тому досить реально постає передбачення Григорія Халимоненка про можливість існування "козацьких таборів" вже в XI – XII ст., де проживало змішане тюрксько-руське населення[17].

Не викликає сумніву існування тюркських козаків у Криму та Північному Причорномор'ї вже в XIII – XIV ст. У половецькому словнику за 1303 р. слово "козак" означає вартового, або ж людину, яка перебувала на передовій сторожі[18]. Татарські козаки згадуються у Статуті генуезьких колоній 1449 р.: "Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним кафинцям, або ж на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо: аби консул Кафи й інші чиновники або й котрась висока особа аж ніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а нехай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усіляку допомогу й ласку"[19]. Існує немало свідчень про діяння татарських козаків на терені південноукраїнського степу. Польський історик Ян Длугош вирізняв їх у складі полчищ хана Маняка, які вторглися в Галичину 1469 р.[20]. Козаки, очевидно, часто залучалися до ханського війська поряд з представниками інших соціальних верств Криму. Так, на прохання московського

---

[16] Грушевский М. Барское староство. – К., 1894. – С.25.
[17] Халимоненко Г. Інститут козацтва тюркського і українського //Східний світ. – К., 1993. – №1. – С.111.
[18] Codex Cumanikus bibliothecae ad templum dini Marci Venetiarum. – Budapestini, 1889. – S.118.
[19] Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 г.// Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1865. – Т.5. – С.767.
[20] Joanisz Dlugosz senioris canonici Cracoviensis. – Krakow, 1881. – T.5. - S.530.

великого князя Івана III вислати війська проти ординців, які перешкоджали нормальному сполученню між державами, чинячи грабежі і розбої, кримський хан Менглі-Гірей відреагував позитивно. У розмові з царським послом у Бахчисараї Семеном Борисовичем він, зокрема, відзначив: "Посылал под Орду уланов и князей и козаков всех, колко их ни есть в моей земле. И они под Ордою были все лето и делали, сколько могли"[21]. З іншого боку у посланні великого московського князя до Менглі-Гірея від 4 березня 1487 р. містилося прохання прислати до Курська своїх людей для зустрічі послів через небезпеку від татарських козаків у степу.

Отже, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Його попередниками були представники слов'янської людності, які проживали на теренах степового прикордоння, Північного Причорномор'я і Подунав'я, і протягом століть переймали у тюркомовних народів певні традиції. Розмаїття їх ідентифікації – бровники, берладники, викотці не заперечує висновку про спільність рис громад, основним заняттям яких були мисливство, рибальство та промисли.

Vitaly Scherbak

On the sources of Ukrainian Cossackdom

In the article the problem of origin of Ukrainian Cossackdom has been analysed within the context of lasting struggle of the settled agricultural population with steppe nomads. It has been revealed the influence of Turkish language people on forming of Cossack tradition.

УДК 94 [(477.7)+(470+571)]:284.1:281.93"15/17"

Юрій Котляр, Ганна Котляр

ПРАВОСЛАВ'Я І ЛЮТЕРАНСТВО В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ (кінець XVI – початок XVII ст.)

У статті надана характеристика взаємовідносин православ'я і лютеранства в Україні та Росії в XVI – XVII ст., а також висвітлюється питання можливої православно-протестанської унії як гіпотетичної альтернативи Переяславського договору з Росією.

Із визволенням історичної, політичної і філософської думки країн колишнього СРСР від моноідеологічного впливу, все більше населення України та Росії усвідомлюють потужний вплив релігійних ідей на різноманітні галузі життєдіяльності сучасного суспільства, починаючи з економічної і закінчуючи етичною, естетичною та культурною. В

[21] Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией // Сборник императорского русского исторического общества. – С.Пб.,1884. – Т.41. – С.46.